

ΤΟ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΧΕΣΕΩΣ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟΥ ΣΤΟΝ ΥΠΑΓΩΓΙΚΟ ΔΙΚΑΝΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟ

Είσαγωγικά

Ο ύπαγωγικός συλλογισμός γενικά και ό δικανικός ύπαγωγικός συλλογισμός ειδικότερα έχει διπλή βάση: λογική και γνωσιολογική¹. Οί δύο αυτές βάσεις δέν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο, αλλά ή πρώτη στηρίζεται μάλλον στην δεύτερη². Η Λογική αποτελεί την βάση και ή Γνωσιολογία το υπόβαθρο του συλλογισμού. Το λογικό πρόβλημα³ εκβάλλει στο γνωσιολογικό. Αίχμες του γνωσιολογικού προβλήματος είναι αφ' ενός ή σχέση ατομικού και γενικού και αφ' έτέρου το ζήτημα της αλήθειας και της όρθότητας στον συλλογισμό.

Το γνωσιολογικό πρόβλημα της σχέσεως ατομικού και γενικού, που έδω μόνο ενδιαφέρει⁴, τίθεται άμφίπλευρα: πώς είναι δυνατή ή ύπαγωγή του ατομικού στο γενικό, και πώς είναι δυνατή ή συναγωγή του ατομικού από το γενικό; Με άλλα λόγια: πώς είναι δυνατή ή μετάβαση από το ατομικό στο γενικό και από το γενικό στο ατομικό;

I. Το ατομικό ως ειδικό

Κατ' αρχήν, πιθανή εμφανίζεται ή μετάβαση μόνο από το ατομικό⁵ στο γενικό και όχι από το γενικό στο ατομικό. «Από της γενικής αξίας αναχω-

1. Πβ. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Αί άόριστοι έννοιαι έν τη άνααιρετική διαδικασία», εϊς *Μελέται γενικής θεωρίας δικαίου και άστικού δικονομικού δικαίου*, 1983, σσ. 3, 35.

2. Πρόκειται για το (άμφισβητούμενο) πρόβλημα της σχέσεως Λογικής και Γνωσιολογίας. (Ύπαινισσόμαστε έδω ύπόταξη της Λογικής στην Γνωσιολογία· πβ. π.χ. W. SCHUPPE, *Erkenntnistheoretische Logik*, 1878).

3. Βλ. Μ. ΚΑΡΑΣΗ, «Το λογικό πρόβλημα στον ύπαγωγικό δικανικό συλλογισμό», *Αϊσυμνήτης* 5 (1994) 79-169· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, «Έννοια και χαρακτήρας του ύπαγωγικού συλλογισμού ως τρόπου έφαρμογής του δικαίου», *Χαριστήρια Ί. Δεληγιάννη Β'*, 1991, σσ. 91-132 (= *ΕλλΔνη* 32, 1991, 449-468).

4. Για το πρόβλημα της αλήθειας και της όρθότητας στον συλλογισμό πβ. π.χ. Κ. ENGISCH, *Wahrheit und Richtigkeit im juristischen Denken*, 1963 (και εϊς *Beiträge zur Rechtstheorie*, 1984, σ. 286 έπ.).

5. Για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ατομικού (τόν όντολογικό θεμελιώδη νόμο της

ροῦντες δὲν δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὰς εἰδικὰς διαφοράς, διότι τούτων αἱ δυνατότητες εἶναι ἄπειροι. Θὰ προϋπέθετεν ἡ εὗρεσις τῶν διαφορῶν ὄχι κρίσιν ἀλλὰ φαντασίαν. Τὸ ἀτομικὸν εἶναι δημιουργία ὄχι τῆς σκέψεως ἀλλὰ τῆς ζωῆς. Ἐκ τοῦ ἀτομικοῦ ὅμως φθάνομεν εἰς τὸ γενικὸν καὶ τοῦτο διότι εἰς τὸ ἀτομικὸν ὑπάρχει ἤδη τὸ γενικόν, ἀρκεῖ νὰ ἀναλύσῃ τις τὰ ὑπάρχοντα ἀτομικὰ στοιχεῖα. Ἐνῶ διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀτομικοῦ ἐκ τοῦ γενικοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν μὴ ὑπάρχοντα ἀτομικὰ στοιχεῖα»⁶. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ, ἀδύνατον εἶναι ἡ μία πλευρὰ τῆς σχέσεως: ἡ μετάβασις ὄχι ἀπὸ τὸ ἀτομικὸν εἰς τὸ γενικόν, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γενικὸν εἰς τὸ ἀτομικόν. Ἀδύνατον εἶναι ὅμως ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ γενικὸν ὄχι εἰς τὸ ἀτομικόν γενικῶς ἀλλὰ μόνο εἰς τὸ ἀπολύτως ἀτομικόν· διότι μόνον αὐτὸ χάρις τῷ ἄλλοι ἰδιότροπον χαρακτήρῳ του (*individuum est ineffabile*) δὲν μπορεῖ νὰ γνωσθῇ ἐπιστημονικὰ ἀλλὰ μόνο νὰ κατανοηθῇ ἐνορατικὰ⁷. Μεταξὺ πραγματικότητος καὶ ἐπιστήμης ὑπάρχει χάος ἀνεπικάλυπτον. Ἡ πραγματικότητα εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἄλογη. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι λόγος. Ὅσο ὅμως ἀναγκαῖος στὸν νοῦ εἶναι ὁ διχασμὸς τοῦ λόγου καὶ τῆς πραγματικότητος, τόσο ἀναγκαῖα εἶναι καὶ ἡ προσέγγισή τους: ἡ πραγματικότητα πρέπει νὰ γνωσθῇ. Ἀλλὰ ἡ πραγματικότητα μπορεῖ νὰ γνωσθῇ μόνον, ἂν μετασχηματιζόμενη ἀποβάλλῃ τὴν ἀπόλυτη ἀτομικότητα, διότι ὁ λόγος δὲν μπορεῖ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν τῆς πραγματικότητος, εἰδικὰ εἰς τὸ ἀπείρο τῆς ἀπόλυτης ἀτομικότητος⁸. Εἰδικὰ εἰς τὸ δίκαιο ἡ ἐξατομίκευσις εἶναι σχετική. Ἡ ἐτερόνομη φύσις τοῦ⁹ ἐπιβάλλει τὸν περιορισμὸν τῆς ἐξατομικεύσεως σὲ σημεῖον τὸ ὅποιο π.χ. ἡ ἠθικὴ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν. Τὸ δίκαιο δὲν φθάνει ἕως τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν ἀλλὰ ἕως τῶν διαφορῶν ποὺ εἶναι κοινὲς σὲ ὁλότητες περιπτώσεων¹⁰. ἡ ρύθμισις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, δηλ. τῆς κοινωνικῆς πράξεως, ἀπὸ τὸ δίκαιο δὲν γίνεται μὲ ἀτομικὸν κανόνα, ποὺ τίθεται γιὰ κάθε κοινωνικὴ πράξις καὶ

ἀτομικότητος καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀτομικότητος, *principium individualitatis*) βλ. O. KRUSE, *Die begriffliche und methodische Erfassung der Individualität im Recht*, 1964, σ. 1 ἐπ.· K. ENGISCH, *Die Idee der Konkretisierung in Recht und Rechtswissenschaft unserer Zeit* (1968), σ. 10 ἐπ. (μὲ πλούσια βιβλιογραφία)· H. HENKEL, *Recht und Individualität*, 1958, σ. 1· HAERING, *Über Individualität in Natur und Geisteswelt*, 1926.

6. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*² (1978), σσ. 72, 73.

7. Βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Ἡ Νομικὴ ὡς τεχνικὴ καὶ ὡς ἐπιστήμη», εἰς *Μελέται φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, 1960, σσ. 201, 234-235· KRUSE *ἐνθ' ἂν.* (σημ. 5), σ. 14. Πβ. τὴν περὶ «κοινωνικοῦ» καὶ «ἀπολύτως ἀτομικοῦ» θεωρίαν τοῦ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ (σὲ διάφορες μελέτες του), τῆς ὁποίας περίληψιν δίδει ὁ Δ. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ, «Ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ ψυχικῶς μόνου», *ΑΦΘΕ Ε'* (1934), σσ. 171, 186 ἐπ.

8. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ἐνθ' ἂν.*

9. Βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας, ἐνθ' ἂν.* (σημ. 6), § 9.

10. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ἐνθ' ἂν.*, σ. 39.

ισχύει γι' αὐτὴ καὶ μόνο, ἀλλὰ γίνεται μὲ γενικὸ κανόνα, ποὺ ἀφορᾷ σὲ κατηγορίες κοινωνικῶν πράξεων καὶ προβλέπει γι' αὐτὸ τὶς γενικὲς προϋποθέσεις τῆς ἰσχύος του. Τὸ δίκαιο δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀλλὰ γιὰ τὴν σχετικὴ ἀτομικότητα¹¹. Εἶναι δὲ σχετικὴ ἀτομικότητα ἢ νομικὰ σημαντικὴ μοναδικότητα τῆς κοινωνικῆς πράξεως¹², δηλαδή σχετικὰ ἀτομικὴ εἶναι ἢ κοινωνικὴ ἐκείνη πράξη ποὺ μπορεῖ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ νὰ ὑπάγεται σὲ κάποιον κανόνα δικαίου. Σχετικὴ ἀτομικότητα εἶναι ἢ εἰδικότητα τῆς κοινωνικῆς πράξεως. Αὐτὴ ἢ σχετικὴ ἀτομικότητα, ἢ εἰδικότητα, δὲν εἶναι πλέον γιὰ τὴν λογικὴ λειτουργία τοῦ νοῦ ἀσύλληπτη. Ἔτσι ὅμως τώρα τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα πρέπει νὰ ἀναδιατυπωθεῖ: πῶς εἶναι δυνατὴ ἢ ὑπαγωγή τοῦ σχετικῶς ἀτομικοῦ, δηλαδή τοῦ εἰδικοῦ, στὸ γενικό, καὶ πῶς ἢ συναγωγή τοῦ εἰδικοῦ ἀπὸ τὸ γενικό; Μὲ ἄλλα λόγια: πῶς εἶναι δυνατὴ ἢ μετάβαση ἀπὸ τὸ εἰδικὸ στὸ γενικὸ καὶ ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό;

II. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ εἰδικὸ στὸ γενικὸ

Εἶναι, πρῶτα, δυνατὴ ἢ ὑπαγωγή τοῦ εἰδικοῦ στὸ γενικό, ἢ - μὲ ἄλλα λόγια - ἢ μετάβαση ἀπὸ τὸ εἰδικὸ στὸ γενικό; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ ἐρώτημα πῶς συντελεῖται ἢ ὑπαγωγή. Τὸ πῶς συντελεῖται ἢ ὑπαγωγή δὲν μπορεῖ νὰ ὁρισθεῖ¹³. Αὐτὸ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν καντιανὴ ἀντίληψη ζήτημα τῆς «δύναμης τῆς κρίσεως» (*Urteilkraft*), ποὺ εἶναι ἢ ἱκανότητα τοῦ κρίνειν «ἂν κάτι ὑπάγεται σὲ ἓνα δεδομένο κανόνα (*casus dotae legis* = περίπτωση δεδομένου κανόνα) ἢ δὲν ὑπάγεται»¹⁴, ἢ - μὲ ἄλλα λόγια - «ἢ ἱκανότητα τοῦ σκέπτεσθαι ἂν τὸ μερικὸ ἐμπεριέχεται στὸ γενικό»¹⁵. Περαιτέρω ἀνάλυση τῆς λειτουργίας αὐτῆς δὲν εἶναι λογικῶς δυνατή· δὲν ὑπάρχουν κανόνες ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγήσουν, κατὰ ποιὸ τρόπο, μεταξὺ πολλῶν γενικῶν στοιχείων, ἐννοιῶν ἢ κρίσεων, θὰ βροῦμε ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ

11. Γιὰ τὴν σχετικὴ ἀτομικότητα στὸ δίκαιο βλ. H. HENKEL, *ἐνθ' ἄν.* (σημ. 5)· ENGISCH, *ἐνθ' ἄν.* (σημ. 5), σσ. 75 ἐπ., 85 ἐπ., 128 ἐπ., 178 ἐπ.· KRUSE, *ἐνθ' ἄν.* (σημ. 5), σ. 22 ἐπ.· ἄλλιῶς LARENZ, «Wegweiser zu richterlicher Rechtsschöpfung» εἰς *FS für Nikisch*, 1958, σσ. 275 ἐπ., 294.

12. HENKEL, *ἐνθ' ἄν.* (σημ. 5), σ. 4· KRUSE, *ἐνθ' ἄν.* (σημ. 5), σ. 25.

13. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου», εἰς *Μελέται, ἐνθ' ἄν.* (σημ. 7), σσ. 47, 70.

14. KANT (Μετάφρ. Α. ΓΙΑΝΝΑΡΑ), *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου* A2, σ. 152.

15. KANT, *Kritik der Urteilkraft*, Einl. IV ἀρχή· βλ. καὶ SCHOPENHAUER, *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom Grunde*, §§ 28 καὶ 31 τέλος. Βλ. I. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Διάνοια, δύναμη τῆς κρίσης καὶ νοῦς στὸν KANT», *ΑΦΘΕ* I (1939) 1-24. V. GERHARDT / FR. KAULBACH, Kant² (1989), σσ. 128 ἐπ. (μὲ τὴν βιβλιογραφία στίς σσ. 174-175)· ἐπίσης, A. BÄUMLER, *Kants Kritik der Urteilkraft*, 1923.

ὁποῖο ἀνήκει στὸ ὑπακτέο εἰδικὸ στοιχεῖο¹⁶. Ὁ νοῦς δοκιμάζει τὶς διάφορες δυνατὲς σχέσεις, βαδίζει ψηλαφητὶ ἢ καὶ μὲ μία ἱκανότητα, ποὺ δὲν μπορεῖ περαιτέρω θεωρητικῶς νὰ ἀναλυθεῖ, ἀνευρίσκει τὴν ὀρθὴ λογικῶς σχέση¹⁷. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ εἶναι ὅτι ἡ δύναμη τῆς κρίσεως ἀναπτύσσεται μέσα στὶς μορφές τῆς τυπικῆς Λογικῆς¹⁸. Ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων αὐτῶν ἐδῶ δὲν ὀδηγεῖ πουθενά. Γι' αὐτὸ ὁ Kant θεωροῦσε ὅτι ἡ δύναμη τῆς κρίσεως εἶναι «ἓνα ἰδιαίτερο χάρισμα, ποὺ δὲν μαθαίνεται παρὰ μόνο χρειάζεται ἐξάσκηση», εἶναι «τὸ εἰδικὸ γνῶρισμα τῆς λεγόμενης φυσικῆς εὐφυΐας, ποὺ τὴν ἔλλειψή της δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπληρώσει κανένα σχολεῖο»¹⁹. «ἡ ἔλλειψη τῆς δύναμης τῆς κρίσεως εἶναι κυρίως αὐτὸ ποὺ λέμε βλακεία καὶ μία τέτοια ἀτέλεια δὲν θεραπεύεται καθόλου»²⁰. Τὸ χάσμα αὐτὸ εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἐποπτείας καὶ ἔννοιας. Καὶ αὐτὸ εἶναι λογικὰ ἀγεφύρωτο, διότι ὁ Kant ὀρίζει τὴν ἔννοια ὡς γενικὴ ἔννοια (=κανόνα), ἡ ὁποία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ συμπέσει ἄμεσα μὲ τὴν ἐποπτεία, δηλαδή τὴν ἀντίληψη τοῦ εἰδικοῦ²¹.

Ἀλλὰ ὁ Kant διακρίνει μεταξὺ «καθοριστικῆς» (“bestimmend”) καὶ διασκεπτικῆς (“reflektierend”) δύναμης τῆς κρίσεως²². Ὄταν τὸ γενικὸ εἶναι δεδομένο, τότε ἡ δύναμη τῆς κρίσεως, ἡ ὁποία ὑπάγει σὲ αὐτὸ τὸ εἰδικό, εἶναι «καθοριστική». Ὄταν μόνο τὸ εἰδικὸ εἶναι δεδομένο καὶ ἀναζητεῖται τὸ γενικὸ στὸ ὁποῖο θὰ ὑπαχθεῖ, τότε ἡ δύναμη τῆς κρίσεως εἶναι ἀπλῶς «διασκεπτική». Ἡ πρώτη λειτουργία τῆς δύναμης τῆς κρίσεως ἀναπτύσσεται στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου», ἡ δεύτερη στὴν «Κριτικὴ τῆς δύναμης τῆς κρίσεως». Ἡ πρώτη λειτουργία εἶναι θεωρητικὴ καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ κανένα «κριτικὸ ἔλεγχο»· ἡ δεύτερη θέτει τὸ πρόβλημα τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου τῆς (καθοριστικῆς) δύναμης τῆς κρίσεως. Στὴν πρώτη περίπτωση ὑπάγουμε ἓνα φαινόμενο τῆς φύσεως στὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας ἢ ἓνα εἶδος σὲ ἓνα γένος. Ἡ κριτικὴ δύναμη εἶναι στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀναλυτικὴ καὶ ἐμπειρικὴ: ἀναλυτικὴ, διότι ἡ κρίση συνδέει τὴν παράσταση τοῦ ἀντικειμένου μὲ ἓνα κατηγορήμα ποὺ εἶναι μέσα στὴν ἴδια τὴν παράσταση καὶ γι' αὐτὸ καθορίζει τὸ ἀντικείμενο τῆς παράστασης μέσω γενικῶν ἐννοιῶν σύμ-

16. KANT, *ἐνθ' ἀν.* (σημ. 14).

17. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας*, *ἐνθ' ἀν.* (σημ. 6), σ. 93.

18. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Πολιτικὴ* (1975), σ. 52.

19. KANT, *ἐνθ' ἀν.* (σημ. 14), σσ. 152, 153.

20. KANT, *ἐνθ' ἀν.* (σημ. 14), σ. 153.

21. Γιὰ τὸν λόγο ἀκριβῶς αὐτὸν τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως γενικοῦ καὶ εἰδικοῦ δὲν εἶναι λογικὸ ἀλλὰ γνωσιολογικό· πβ. DREIER, «Irrationalismus in der Rechtswissenschaft», *RTh Bh* 8 (1985), σσ. 179, 189.

22. KANT, *Kritik der Urteilskraft*, Einl. IV.

φωνα με τούς κανόνες της τυπικής Λογικής²³, και έμπειρική, διότι τὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ παράστασή του εἶναι πράγματι έμπειρικά. Ἀλλὰ κατὰ τὴν χρήση αὐτή (τὴν θεωρητική) τῆς δύναμης τῆς κρίσεως δὲν τίθεται τὸ ἐρώτημα πῶς ἡ κριτική δύναμη ἀναζητεῖ καὶ βρίσκει τὸ γενικὸ ὅπου θὰ ἐντάξει τὸ εἰδικό, πῶς έμπειρικοὶ φυσικοὶ νόμοι εἶναι δυνατοί. Στὴν «Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου» τὸν Kant ἀπασχόλησαν οἱ βασικὲς προϋποθέσεις τῆς έμπειρίας, τίς ὁποῖες εἶδε στὶς κατηγορίες. Ὁ Kant πίστευε ὅτι μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν δυνατότητα τῆς έμπειρίας με μία ὑπαγωγή τοῦ αἰσθητοῦ ἀντικειμένου ὑπὸ τίς προεμπειρικὲς (a priori) ἀρχὲς τῆς διάνοιας. Ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα τῆς ὑπαγωγῆς ἔμεινε ἐν τούτοις ἀδιευκρίνιστη²⁴. Τὸ κενὸ αὐτὸ προσπάθησε νὰ καλύψει ἐν συνεχείᾳ στὴν «Κριτική τῆς δύναμης τῆς κρίσεως», παρουσιάζοντας τὴν ἄλλη λειτουργία τῆς κριτικῆς δυνάμεως, τὴν «διασkeptική» δύναμη τῆς κρίσεως. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ λόγου νὰ ἀναζητεῖ καὶ νὰ βρίσκει τοὺς φυσικοὺς νόμους. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ χρειάζεται μία ὑπερβατικὴ ἀρχή, πὺ εἶναι ἀκριβῶς ἡ προϋπόθεση μιᾶς τέτοιας δυνατότητας. Ἡ ἀρχή αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχή τοῦ σκοποῦ, δηλαδή ἡ ἱκανότητα τοῦ νοῦ νὰ θέτει σὲ συστηματικὴ τάξη καὶ ἐνότητα τὴν ἀπειρία τῶν φυσικῶν φαινομένων θεωρώντας ὅλο τὸν κόσμον ὡς ἓαν (als ob) ἦταν ἔργο ἐνὸς κοινοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς δὲν ὑπάρχει στὰ πράγματα οὔτε πέρα ἀπὸ τὰ πράγματα ὡς μεταφυσικὸς σκοπός, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς μία μορφή τῆς σκέψεως, ἀναγκαία γιὰ τὴν σύλληψη τοῦ κόσμου²⁵. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ δύναμη εἶναι συνθετικὴ καὶ προεμπειρική: συνθετικὴ, διότι τὰ κατηγορήματα δὲν περιέχονται ἀναλυτικὰ στὸ ὑποκείμενο ἀλλὰ ἐκφράζουν τὴν ἀξία τοῦ ἀντικειμένου σὲ σχέση με ἓναν σκοπὸ (ἀποτελοῦν ἐκτιμήσεις γιὰ τὴν σκοπιμότητα καὶ περιέχουν σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις ὑπόταξη τοῦ ἀντικειμένου στὸν σκοπὸ)· καὶ προεμπειρική, διότι ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι έμπειρικό ἀντικείμενο²⁶.

23. Τὸ ζήτημα εἶναι μόνο νὰ βρεθεῖ ἡ κατάλληλη ἐλάσσων προκειμένη γιὰ τὴν μείζονα προκειμένη καὶ ἡ κατάλληλη μείζων προκειμένη γιὰ τὴν ἐλάσσονα προκειμένη, ὥστε νὰ συναχθεῖ τὸ σωστὸ συμπέρασμα· WINDELBAND / HEIMSOETH, *Έγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας* (μετάφρ. Ν. Μ. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΥ), ΜΙΕΤ, Γ' 1985, σ. 51.

24. Πβ. Κ. LARENZ, *Hegels Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung* 1927/1970, σ. 22.

25. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant», *ΑΦΘΕ Ε'* (1934), σσ. 388 ἐπ., 435-436.

26. Ἐξ ἄλλου, στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ κρίση δὲν ἔχει τὴν ἀξία τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσεως, ὅπως ἡ λογικὴ γνώση, ἀλλὰ γίνεται με τὴν ἀξίωση τῆς γενικότητας καὶ τῆς ἀναγκαιότητας· τόσο ἡ γενικότητα ὅσο καὶ ἡ ἀναγκαιότητα ὑποδηλώνουν ἓνα στοιχεῖο προεμπειρικό (a priori), δηλ. κάτι πὺ ποτὲ δὲν ἔχουν οἱ έμπειρικὲς κρίσεις· Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία Γ*, 1975, σσ. 479, 480.

Προφανώς αυτή ή κριτική δύναμη²⁷ αποτελεί την ανώτερη σύνθεση της κριτικής φιλοσοφίας: ή κατηγορία του πρακτικού λόγου, ή αρχή του σκοπού εφαρμόζεται καί στο αντικείμενο του θεωρητικού λόγου²⁸.

Τὰ ανωτέρω υπαγορεύουν την απάντηση καί στο έδω πρόβλημα της υπαγωγής. Η υπαγωγή του ειδικού στο γενικό θεμελιώνεται στην κατηγορία του σκοπού. Μὲ μόνη την διαφορά ὅτι έδω ὁ σκοπός, ὡς σκοπός του δικαίου, δέν είναι θεωρητικός ἀλλά πρακτικός καί δέν ἔχει μόνο ὑποθετικό ἀλλά καί προστακτικό χαρακτήρα, δέν είναι μόνο γνωσιολογική ἀλλά καί δεοντολογική αρχή. Η ὑπόταξη του ειδικού στον σκοπό του γενικού είναι ἀναγκαῖο αἶτημα του νομικού λόγου. Αὐτή ἐπιτυγχάνεται ειδικότερα μὲ την βοήθεια της αρχής της ὁμοιογένειας, ὅπως ἰσχύει στην περιοχὴ του θεωρητικού λόγου. Σύμφωνα μὲ αὐτή²⁹, ή γνώση πρέπει πάντοτε τὶς ἔννοιες πού σχημάτισε νὰ τὶς ἐνώνει ὑπάγοντάς τες σὲ γενικότερες ἔννοιες καί αὐτὲς πάλι νὰ τὶς ὑπάγει σὲ ἀκόμα γενικότερες καί τελικὰ σὲ μία ἔννοια, πού ἔχει ἔκταση γενικότατη, ἀπόλυτη. Συλλογιστικά λοιπὸν βαδίζοντας, ή γνώση είναι ἀναγκασμένη, ἀπὸ την φύση του λόγου, νὰ τείνει πρὸς την ἰδέα της ἀπόλυτης συνένωσης τῶν γενῶν, πρὸς την ὁμοιογένεια. Η αρχή αὐτὴ της ὁμοιογένειας ἰσχύει, ἀλλά τώρα μὲ τελολογικὸ περιεχόμενο (καί ὄχι ὡς καθαρὴ λογικὴ μορφή) καί στην περιοχὴ του δικαίου, καθιστώντας δυνατὴ την ὑπαγωγή του ειδικού στο γενικό, του ἀτομικοῦ γεγονότος στον κανόνα δικαίου. Γιὰ νὰ καθορισθεῖ μία ἔννοια πρέπει νὰ καθορισθεῖ καί τὸ γένος της. Γιὰ νὰ καθορισθεῖ μία ἔννοια ἀτομικοῦ γεγονότος, δηλαδή μία ἔννοια ἀτομικῆς πράξεως δικαίου, πρέπει νὰ καθορισθεῖ καί τὸ γένος της. Γένος της είναι μία τυπικὴ κατηγορία ἀτομικῶν γεγονότων, ἀτομικῶν πράξεων δικαίου, πού προβλέπεται στο πραγματικὸ ἐνὸς κανόνα δικαίου. Στην τυπικὴ αὐτὴ κατηγορία τῶν πράξεων δικαίου πρέπει ή συγκεκριμένη ἀτομικὴ πράξη δικαίου νὰ ἐνταχθεῖ, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ κατανοηθεῖ. Ἀλλὰ καί ή κατηγορία αὐτὴ τῶν πράξεων δικαίου, πού ἀνήκει στο πραγματικὸ αὐτοῦ του κανόνα δικαίου, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ κατανοηθεῖ, πρέπει καί αὐτὴ ἀπὸ μέρους της νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μία εὐρύτερη κατηγορία πράξεων δικαίου, πού προβλέπεται ἀπὸ ἕναν γενικότερο κανόνα δικαίου κ.ο.κ. μέχρι της ἀναγωγῆς σὲ μία καθολικὴ ἔννοια πράξεως δικαίου, πού προβλέπεται στο πραγματικὸ ἐνὸς

27. Η διάκριση της «διασκεπτικῆς» κριτικῆς δυνάμεως σὲ αἰσθητικὴ (ὅταν ή φύση θεωρεῖται ὑπὸ τὸ πρῶμα της σκοπιμότητάς της γιὰ τὸ ὑποκείμενο ὡς ὑποκείμενο, δηλ. γιὰ τὰ αἰσθήματά μας) καί σὲ τελολογικὴ ὑπὸ στενὴ ἔννοια (ὅταν ή φύση θεωρεῖται ὡς κάτι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ σκόπιμο) είναι ἔδω χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία.

28. WINDEL BAND / HEIMSOETH Γ', ἔνθ' ἀν. (σημ. 23).

29. Βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Η γνωσιολογία του Κάντ ὡς εἰσαγωγή στην ἰδεοκρατία», ΑΦΘΕ Ε' (1934), σ. 114.

πρωταρχικοῦ κανόνα δικαίου. Αὐτὸς ὁ λογικὸς νόμος τῶν εἰδῶν προσλαμβάνει ὅμως ἐδῶ τεολογικὸ περιεχόμενο. Ἡ ἀτομικὴ πράξις δικαίου ὡς εἰδικότατο εἶδος εἶναι μέσον ἑνὸς κανόνα δικαίου ὡς γενικότερου εἶδους, αὐτὸς ὁ κανόνας δικαίου εἶναι μέσον ἑνὸς ἀκόμα γενικότερου κανόνα ὡς ἀκόμα γενικότερου εἶδους ἢ λιγότερο εἰδικοῦ γένους κ.ο.κ. μέχρι τοῦ πρωταρχικοῦ κανόνα, πού εἶναι ὁ ὑπάτος σκοπός. Ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς πράξεως μετὰ τὸν πρωταρχικὸ κανόνα ἐμφανίζεται ἔτσι ὡς σχέση ἑνὸς εἰδικότατου εἶδους πρὸς ἓνα γένος γενικότατο. Τὸ γενικότατο γένος εἶναι πάντοτε σκοπὸς καὶ τὸ εἰδικότατο εἶδος εἶναι πάντοτε μέσον³⁰.

Ἡ ὑπαγωγή τοῦ εἰδικοῦ στὸ γενικό – ὅπως περιγράφηκε παραπάνω – εἶναι ὑπαγωγή στὸ πλάτος τῆς ἔννοιας. Ἡ ἀτομικὴ πράξις ἀνήκει στὴν τάξη τῶν πράξεων πού ὑπάγονται στὴν νομικὴ ἔννοια. Μὲ τὴν σημασία αὕτη μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀτομικὴ πράξις «ἐξομοιώνεται»³¹ πρὸς τὶς λοιπὲς πράξεις πού ἀνήκουν στὴν ἔννοια καὶ πιὸ συγκεκριμένα πρὸς τὶς πράξεις ἐκεῖνες πού ἡ ὑπαγωγή τους στὴν ἔννοια εἶναι ἤδη βέβαιη³². ποιὲς πράξεις ὑπάγονται ἤδη στὴν ἔννοια, εἶναι ζήτημα ἐρμηνείας τῆς ἔννοιας³³ καὶ κατὰ

30. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Πολιτική* (1975), σ. 79.

31. Πρόκειται γιὰ τὴν θεωρία τῆς “ἐξομοιώσεως” (“*Gleichsetzungstheorie*”), πού διατύπωσε ὁ ENGISCH, *Logische Studien zur Gesetzanwendung*, 1963, σσ. 24 ἐπ. (ὅπου καὶ λογικὴ καὶ γνωσιολογικὴ ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς “ἐξομοιώσεως”. *Εἰσαγωγή στὴ νομικὴ σκέψη* (μετάφρ. Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ), ΜΙΕΤ, 1981, σσ. 71 ἐπ.· *Subsumtion und Rechtsfortbildung*, FS der Jurist. Fakultät Heidelberg, 1986, σσ. 6 ἐπ. Ἡ θεωρία τῆς “ἐξομοιώσεως” συνδέεται μετὰ τὴν ἰδέα τῆς “συγκεκριμενοποιήσεως” (“*Konkretisierung*”). Στὴν δυνατότητα τῆς “ἐξομοιώσεως” φθάνουμε μέσῳ τῆς “συγκεκριμενοποιήσεως”, δηλαδή τῆς ἐξειδικεύσεως. Ἡ ἰδέα τῆς “συγκεκριμενοποιήσεως”, ὅπως τὴν ἀνέπτυξε ὁ ENGISCH, *Die Idee der konkretisierung in Recht und Rechtswissenschaft unserer Zeit* (1968), στηρίζεται στὴν φιλοσοφικὴ του πεποίθηση (βλ. ENGISCH «Sinn und Tragweite juristischer Systematik», *Beiträge zur Rechtslehre*, 1984, σσ. 88 ἐπ.· *Die Einheit der Rechtsordnung*, 1935) ὅτι ἓνα αὐστηρὰ ἀξιωματικὸ σύστημα κατὰ τὸ πρότυπο τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης στὴν νομικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι δυνατό. Ἐνα τέτοιο σύστημα προϋποθέτει ἓναν κλειστὸ ἀριθμὸ συμφωνῶν μεταξὺ τους καὶ μὴ περαιτέρω ἀναγώγιμων βασικῶν ἐννοιῶν ἢ “ἀξιωμάτων”. Παρὰ ταῦτα ἡ ἔννοια τοῦ συστήματος εἶναι ἐφαρμόσιμη στὸ δίκαιο, γιατί ἡ ἐννομη τάξη, προχωρώντας βῆμα πρὸς βῆμα ἀπὸ περιπτώσεως σὲ περίπτωση, ἀναπτύσσεται σύμφωνα με ἐγγενεῖς ἀρχές καὶ στὸν βαθμὸ αὐτὸ δημιουργεῖ σύστημα. Ὅτι αὐτὸ τὸ σύστημα φέρει μέσα του, ἔρχεται σὲ φῶς, καλλιεργεῖται καὶ ἀναπτύσσεται μετὰ τὴν νομικὴ γνώση, καὶ ἡ διαδικασία αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς “συγκεκριμενοποίηση”. Τὴν θεωρία αὕτη δέχεται καὶ ἐφαρμόζει καὶ ὁ FRIEDRICH MÜLLER, *Fall-Analysen zur juristischen Methodik*, 1974. Κριτικὲς ἀντιρρήσεις (ὅμως ὄχι ἀποφασιστικῆς σημασίας) ἐκφράζουν οἱ FIKENTSCHER, *Die Methoden des Rechts III*, 1976, σσ. 752 ἐπ.· LEENEN, *Typus und Rechtsfindung*, 1971, σ. 39· JAN SCHAPP, *Hauptprobleme der juristischen Methodenlehre*, 1983, σσ. 73 ἐπ.· BYDLINSKI, *Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff*, 1982, σ. 397, σημ. 7· πβ. OTT, *Die Methode der Rechtsanwendung*, Zürich, 1979.

32. ENGISCH, *Εἰσαγωγή*, ἐνθ’ ἀν. (σημ. 31), σ. 72.

33. ENGISCH, *Εἰσαγωγή*, ἐνθ’ ἀν. (σημ. 31). Εἶναι ἀδιάφορο γιὰ τὴν μέθοδο τῆς ὑπαγωγῆς, ἂν ὁ νόμος, προκειμένου νὰ περιγράψει τὶς περιπτώσεις πού θέλει νὰ προβλέπει, χρησιμοποιεῖ

τουῦτο ἡ ἐρμηνεία εἶναι λογική προϋπόθεση τῆς ὑπαγωγῆς³⁴. Ἀλλὰ παράλληλα μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ ὅτι ἡ ἀτομικὴ πράξη «ἀντιστοιχεῖ»³⁵ πρὸς τὶς λοιπὲς πράξεις ποὺ ἀνήκουν στὴν ἔννοια καὶ πιὸ συγκεκριμένα πρὸς τὶς πράξεις ἐκεῖνες ποὺ ἐμφανίζουν κοινὰ ἐννοιολογικὰ γνωρίσματα μὲ τὴν ἀτομικὴ πράξη. Πρόκειται γιὰ τὴν κρίση ὅτι ἡ ἀτομικὴ πράξη πληροῖ τὰ ἐννοιολογικὰ γνωρίσματα τῆς νομικῆς ἔννοιας καὶ ἄρα ἀπὸ τεολογικὴ ἄποψη πραγματοποιεῖ τὸν σκοπὸ τῆς στὴν συγκεκριμένη περίπτωση. Ἔτσι ἡ «ἐξομοίωση» συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν «ἀντιστοιχία», ἡ ὑπαγωγή στὸ πλάτος καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαγωγή στὸ βάθος τῆς ἔννοιας, ἡ ἐκτατικὴ «ἐξομοίωση» καὶ ἀπὸ τὴν ἐντατικὴ «ἀντιστοιχία». Φυσικά, «ἐξομοίωση» καὶ ἀντιστοιχία, πλάτος καὶ βάθος, ἐκτατικὴ καὶ ἐντατικὴ ὑπαγωγή νοοῦνται πρὸ πάντων τεολογικά.

III. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό

Ἐρχόμαστε τώρα στὴν σχέση τοῦ γενικοῦ πρὸς τὸ εἰδικό. Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγή τοῦ εἰδικοῦ ἀπὸ τὸ γενικό; Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό; Καὶ ἡ σχέση αὕτη θεμελιώνεται στὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ· ὁ σκοπὸς εἶναι βέβαια καὶ ἐδῶ ὄχι θεωρητικὸς ἀλλὰ πρακτικὸς, δὲν ἔχει ἀπλῶς ὑποθετικὸ ἀλλὰ καὶ προστακτικὸ χαρακτήρα, δὲν εἶναι μόνο γνωσιολογικὴ ἀλλὰ καὶ δεοντολογικὴ ἀρχή. Ἡ συναγωγή τοῦ εἰδικοῦ ἀπὸ τὸ γενικό, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖο αἶτημα τοῦ νομικοῦ λόγου. Αὕτη ἡ συναγωγή ἢ μετάβαση ἐπιτυγχάνεται ἐδῶ εἰδικότερα μὲ τὴν βοήθεια τῆς ἀρχῆς τῆς εἰδοποιήσεως, ὅπως ἰσχύει στὴν περιοχὴ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Σύμφωνα μὲ αὕτη³⁶, ὄχι μόνο τὸ γένος, στὸ ὁποῖο ὑπάγεται ἡ ἔννοια, ἀλλὰ καὶ τὰ εἶδη ποὺ ὑπάγονται σὲ αὐτήν, πρέπει νὰ ἀνεύρει ἡ γνώση, γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ. Πρέπει νὰ ἐμβαθύ-

τὴν τεχνικὴ τῶν ἐννοιολογικῶν χαρακτηριστικῶν (δηλ. τοῦ ὁρισμοῦ) ἢ τὴν τεχνικὴ τῆς ἀπαριθμήσεως περιπτώσεων ἢ ομάδων περιπτώσεων (δηλ. τῆς περιπτωσιολογίας)· διότι καὶ οἱ ὁρισμοὶ ἐπιδιώκουν ἐδῶ μέσῳ ἐξάρσεως τῶν κοινῶν ἐννοιολογικῶν χαρακτηριστικῶν μιᾶς ὁρισμένης ομάδας περιπτώσεων νὰ προσδιορίσουν αὐτήν τὴν ομάδα· ENGISCH *Logische Studien*, ἔνθ' ἀν. (σημ. 31), σσ. 28-29.

34. Βλ. ENGISCH, *Logische Studien*, ἔνθ' ἀν. (σημ. 31), σσ. 26 ἐπ.: *Εἰσαγωγή*, ἔνθ' ἀν. (σημ. 31), σσ. 72 ἐπ. (καὶ τὴν βιβλιογραφία στὶς σσ. 249-250)· γιὰ τὴν σχέση ἐρμηνείας καὶ ὑπαγωγῆς βλ. ἀκόμα ΟΤΤ, *Die Methode*, ἔνθ' ἀν. (σημ. 31), σσ. 96-98· ZIPPELIUS, *Einführung in die juristische Methodenlehre*, 1971, σσ. 109 ἐπ.

35. Πβ. τὴν θεωρία τῆς “ἀντιστοιχίας” (“Entsprechungstheorie”) τοῦ Α. KAUFMANN, ποὺ ὁμως ξεκινᾷ ἀπὸ διαφορετικὴ φιλοσοφικὴ ἀφετηρία (βλ. σημ. 40).

36. Βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Ἡ γνωσιολογία τοῦ Κάντ», ἔνθ' ἀν. (σημ. 29), σ. 114.

νει στην άπειρη ποικιλία τῶν διαφορῶν, πού συνενώνονται μέσα στην ἔννοια. Πρέπει νά βρεῖ τήν εἰδοποιό διαφορὰ καί ἐπ' ἄπειρον νά προχωρεῖ ἀπό τὰ εἶδη στὰ εἶδη τῶν εἰδῶν. Ἡ ἀρχή αὕτη τῆς εἰδοποιήσεως ἰσχύει τώρα, ἀλλά μέ τελολογικό περιεχόμενο (καί ὄχι ὡς καθαρή λογική μορφή) καί στην περιοχὴ τοῦ δικαίου, καθιστώντας δυνατὴ τήν μετάβαση ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό, ἀπὸ τὸν κανόνα δικαίου στην ἀτομικὴ πράξη. Ὅπως — μέσῳ τῆς ἀρχῆς τῆς ὁμοιογένειας — τὴν κάθε πράξη τὴν ἐντάσσουμε κλιμακωτὰ σὲ ὅλο καί εὐρύτερους κύκλους κανόνων, ὥσπου νά φθάσουμε στὸν γενικότατο κανόνα τῆς πράξεως, ἔτσι τώρα καί — μέσῳ τῆς ἀρχῆς τῆς εἰδοποιήσεως — ἀπὸ τὸν γενικότατο κανόνα συνάγουμε κλιμακωτὰ ὅλο καί εἰδικότερους κανόνες ἕως τὸν εἰδικότατο κανόνα, πού ἐνσωματώνεται στην ἴδια τὴν ἀτομικὴ πράξη³⁷. Τὸ γενικότατο γένος εἶναι δυνατό καί ἀναγκαῖο νά ἀναλύεται, νά ὑποδιαιρεῖται σὲ εἰδικότατα γένη καί αὐτὰ σὲ ἀκόμα πιὸ εἰδικά, ὥσπου νά φθάσουμε στὸ εἰδικότατο εἶδος, πού ἐδῶ εἶναι ἡ συγκεκριμένη πράξη³⁸. Ἡ ἀλυσίδα τῶν ἀλλεπάλληλων συναγωγῶν διακόπτεται ἀκριβῶς τὴν στιγμή πού θὰ διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη πράξη ἀποτελεῖ ἓνα νομικὰ ἀξιόλογο γεγονός.

IV. Ἡ ἀρχὴ τῆς συνάφειας

Τόσο ἡ μετάβαση τοῦ εἰδικοῦ στὸ γενικὸ ὅσο καί ἡ μετάβαση τοῦ γενικοῦ στὸ εἰδικὸ θεμελιώνονται στην κατηγορία τοῦ σκοποῦ. Ἡ μετάβαση αὕτη καθίσταται συλλογικὰ δυνατὴ μέ τὴν βοήθεια τῆς ἀρχῆς τῆς ὁμοιογένειας ἀφ' ἑνὸς καί τῆς εἰδοποιήσεως ἀφ' ἑτέρου. Οἱ ἀρχές αὗτές, πού διέ-

37. Πβ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Οἱ ἰδέες τῆς Δικαιοσύνης καί τοῦ Δικαίου», *Φιλοσοφία* 2 (1972) σ. 39.

38. Πρόκειται γιὰ τὴν λεγόμενη ἐξειδίκευση τῆς ἰδέας ἢ τοῦ ὕπατου σκοποῦ· βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας, ἐνθ' ἄν.* (σημ. 6), σσ. 62, 67-68, 71-76, 85-86, 89-97· «Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου», εἰς *Μελέται, ἐνθ' ἄν.* (σημ. 7), σσ. 117 ἐπ.· *Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου*, ἔκδ. 1993 (μέ πρόλογο Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ) σσ. 96 ἐπ.· *Πολιτικὴ, ἐνθ' ἄν.* (σημ. 30), σσ. 76-112· «Οἱ ἰδέες», ἐνθ' ἄν. (σημ. 37), σσ. 39 ἐπ.· *EEN* 35 (1968) 419· Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Αἱ ἀόριστοι ἔννοιαι ἐν τῇ ἀναιρετικῇ διαδικασίᾳ», εἰς *Μελέται, ἐνθ' ἄν.* (σημ. 1), σσ. 33-36, 42-43. Πὰ τὸ ὅτι καί ἡ ἐξειδίκευση τοῦ ὕπατου σκοποῦ εἶναι ἔργο τῆς «δύναμης τῆς κρίσεως» βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Πολιτικὴ, ἐνθ' ἄν.* (σημ. 30), σσ. 81 ἐπ. Πὰ τὴν τροπὴν πρὸς τὸ «συγκεκριμένο» ἢ τὴν τάση πρὸς «συγκεκριμενοποίηση» γενικὰ καί εἰδικότερα στὸ δίκαιο καί στην ἐπιστὴμὴ τοῦ δικαίου, βλ. τὴν κλασικὴ μονογραφία τοῦ Κ. ENGISCH, *Die Idee der Konkretisierung in Recht und Rechtswissenschaft* (1968)· καί βιβλιοκρισία Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *EEN* 23 (1956) 415-416· ἐπίσης FR. - J. SÄCKER, «Die Konkretisierung vager Rechtssätze durch Rechtswissenschaft und Praxis», *ARSP* 58/2 (1972), σσ. 215 ἐπ.

πουν αναγκαστικά την συλλογιστική μορφή της γνώσεως, ισχύουν και στην περιοχή του δικαίου, με τελολογικό περιεχόμενο, καθιστώντας δυνατή ή μὲν πρώτη την μετάβαση ἀπὸ τὸ εἰδικὸ στὸ γενικὸ, ἢ δὲ δεύτερη τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό. Ἀπὸ τὴν σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέτων, τῆς ὁμοιογένειας καὶ τῆς εἰδοποιήσεως, προκύπτει στὴν περιοχὴ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου μία τρίτη ἀρχὴ τοῦ νοῦ, ἡ συνάφεια ἢ συνέχεια. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτή³⁹, ὁ νοῦς ζητᾷ διαρκῶς περισσότερα εἶδη συνδεδεμένα μὲ διαρκῶς λιγότερα γένη. Μεταξὺ ὅλων τῶν εἰδῶν πρέπει νὰ ὑπάρχουν διάμεσες συνδετικές ἔννοιες, ἔτσι ὥστε ἡ γενικότατη νὰ μπορεῖ μέσῳ αὐτῶν νὰ ἀναλυθεῖ στὰ εἰδικότατα εἶδη, καὶ τὰ εἰδικότατα εἶδη μέσῳ αὐτῶν νὰ ἀναχθοῦν στὸ γενικότατο γένος.

Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ χρειάζεται συνοχὴ μεταξὺ ὅλων τῶν ἐννοιῶν. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ὁλοκλήρωση τῆς γνώσεως ἀπαιτεῖ τὴν συστηματικὴ τάξη ὅλων τῶν ἐννοιῶν. Γνώση εἶναι σύστημα. Τὸ ὁλοκληρωμένο ὅμως σύστημα, τὸ κλειστὸ σύστημα, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, γιὰ τὴν ἀνθρώπινη γνώση εἶναι πάντοτε ἀτελής. Τὸ σύστημα εἶναι «δέον», ἰδέα. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἰσχύει, μὲ τελολογικὸ περιεχόμενο, καὶ στὸ δίκαιο. Ἡ κατηγορία τοῦ σκοποῦ ἐπιβάλλει νὰ συνδεθεῖ ἡ ἀτομικὴ πράξη μὲ τὸ γενικότατο κανόνα δικαίου, πού εἶναι ὁ ὑπατος σκοπὸς τῆς. Πὰ νὰ συνδεθεῖ ἡ ἀτομικὴ πράξη μὲ τὸν γενικότατο κανόνα, πρέπει νὰ σχηματισθεῖ μία κλίμακα ἐνδιάμεσων κανόνων ἢ σκοπῶν, ὅπου τὸ κάθε σκαλοπάτι θὰ εἶναι μέσον τοῦ ἐπόμενου καὶ σκοπὸς τοῦ προηγούμενου καὶ μόνο ἡ βάση τῆς κλίμακας, ἡ ἀτομικὴ πράξη, θὰ εἶναι ἀπλῶς μέσον καὶ ἡ κορυφὴ τῆς κλίμακας, ὁ ὑπατος σκοπός, ἀπλῶς σκοπός, αὐτοσκοπός. Μὲ τὴν ἄρρηκτη αὐτὴ ἀλληλουχία μέσων καὶ σκοπῶν οἰκοδομεῖται τὸ τελολογικὸ σύστημα, πού εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀνοικτό, ἐφ' ὅσον τείνει στὴν ἀπροσπέλαστη κορυφὴ τοῦ ὑπατου σκοποῦ, πού εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου⁴⁰.

Μαριανὸς Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ
(Θεσσαλονίκη)

39. Βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Ἡ γνωσιολογία τοῦ Κάντ», *ἐνθ' ἄν.* (σημ. 29), σσ. 114-115.

40. Ἡ κατηγορία τοῦ σκοποῦ, ὡς θεμελιωτικὸς λόγος τῆς σχέσεως εἰδικοῦ καὶ γενικοῦ, εἶναι νοητὴ καὶ ἂν ἀκόμα ἡ σχέση αὐτὴ ἀναχθεῖ πρωταρχικὰ στὴν σχέση “εἶναι” καὶ “δέοντος”. Ἡ κατηγορία τοῦ σκοποῦ δὲν εἶναι ὅμως ὁ μόνος νοητὸς θεμελιωτικὸς λόγος τῆς σχέσεως αὐτῆς. Ἄλλοι νοητοὶ τρόποι “γεφυρώσεως” τοῦ χάσματος μεταξὺ “εἶναι” καὶ “δέοντος”, μεταξὺ εἰδικοῦ καὶ γενικοῦ, εἶναι κυρίως ἡ ἐγελιανὴ διαλεκτικὴ, (δηλ. ἡ μέθοδος πού συνίσταται στὴν θεώρηση τοῦ ἐλλόγου ὡς πραγματικοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἐλλόγου καὶ συντελεῖται μὲ μία διαδικασία κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἰδέα, ὡς ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ Λόγου, ἐκδιπλώνεται — σὲ θέση, ἀντίθεση καὶ σύνθεση — στὶς διαλεκτικὲς τῆς στιγμὲς καὶ προσλαμβάνει συγκεκριμένη μορφή στὸν χρόνο καὶ στὸν χώρο, δημιουργώντας ἔτσι τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα στὶς ἀπειρες συγκεκριμένες ἐκφάνσεις τῆς. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν, ἐνθ' ἄν.*, σημ. 38, Β' §10· «Φιλοσοφία καὶ ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου» καὶ «Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου», εἰς *Μελέται, ἐνθ' ἄν.*, σημ. 3, σσ. 58-59 καὶ 117-118 ἀντιστοίχως· Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Προβλή-

DAS ERKENNTNISTHEORETISCHE PROBLEM
DES VERHÄLTNISSSES VON INDIVIDUELLEM UND ALLGEMEINEM
BEI DER JURISTISCHEN SUBSUMTION

Zusammenfassung

Das erkenntnistheoretische Problem des Verhältnisses von Individuellem und Allgemeinem bei der juristischen Subsumtion stellt sich zweiseitig: Wie ist der Übergang vom Individuellen zum Allgemeinen und - umgekehrt - vom Allgemeinen zum Individuellen möglich?

ματα ισχύος του δικαίου», εἰς *Μελέται, ἔνθ' ἀν.*, σημ. 1, σ. 195), ἡ φιλοσοφία τῆς ταυτότητας τοῦ Schelling (βλ. Μ. ΚΑΡΑΣΗΣ, «Ὁ δικαιοκὸς θεσμὸς ὡς μεθοδολογικὸ πρόβλημα», εἰς τιμ. τόμ. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, 1993, σσ. 555, 568-569 σημ. 60), ἡ ὄντολογία τῶν ἀξιῶν (κυρίως στὰ πλαίσια τῆς φαινομενολογίας: ἀναγωγή τοῦ δέοντος σὲ ὑπερβατικὲς ἀξίες ποὺ ὑπάρχουν ὄντως), ἡ σύγχρονη ἀναλυτικὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας, ποὺ προσπαθεῖ νὰ λύσει τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα τοῦ ἁλματος ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ περιγραφή τοῦ κανόνα στὴν ἐξωγλωσσικὴ πραγματικότητα τοῦ βιοτικοῦ συμβάντος, μὲ ἄλλα λόγια νὰ διερευνήσῃ πῶς οἱ γλωσσικὲς ἐκφράσεις ἔχουν μίαν διυποκειμενικῶς κοινὴ βάση συνεννοήσεως (βλ. KOCH / RÜSSMANN, *Juristische Begründungslehre*, 1982, σσ. 65-66· DREIER, «Irrationalismus in der RW», *ἔνθ' ἀν.*, σημ. 21, σ. 189· ΓΙΑΝΝΙΑΔΗΣ, *Ἡ αἰτιολόγηση τῶν ἀποφάσεων τῶν ποινικῶν δικαστηρίων - Τὰ θεωρητικὰ θεμέλια*, Α', 1989, σσ. 149 ἐπ.), ἡ ἡ ἐρμηνευτικὴ - ἐδῶ νομικὴ - ὄντολογία, ποὺ θεωρῶντας τὸ δίκαιο ὄχι ὡς κατάσταση («εἶναι» ἢ «δέον») ἀλλὰ ὡς ἐνέργημα (θέση σὲ ἀντιστοιχία «εἶναι» καὶ «δέοντος») πρεσβεύει ὅτι ἡ μεθοδικὴ διαδικασία πραγματώσεως τοῦ δικαίου δὲν εἶναι οὔτε καθαρὰ ἐπαγωγικὴ (ἀπὸ τὸ «εἶναι» στὸ «δέον») οὔτε καθαρὰ παραγωγικὴ (ἀπὸ τὸ «δέον» στὸ «εἶναι») ἀλλὰ μίαν τρίτη εὐρετικὴ μορφή, ἡ «ἀναλογία»· πραγμάτωση τοῦ δικαίου δὲν εἶναι συνεπῶς πρῶτιστα ὑπαγωγή, ἀλλὰ «ἐξομοίωση», Assimilation, ἀφομοίωση, προσέγγιση: θέση σὲ ἀντιστοιχία τῆς βιοτικῆς περιπτώσεως καὶ τοῦ κανόνα, ἐπαναγνώριση τοῦ κανόνα στὴν περίπτωσιν καὶ τῆς περιπτώσεως στὸν κανόνα (βλ. Α. KAUFMANN, «Analogie und "Natur der Sache" - Zugleich ein Beitrag zur Lehre von Typus», εἰς *Rechtsphilosophie im Wandel*, 1972, σσ. 272-319· «Recht und Gerechtigkeit in schematischer Darstellung», εἰς Α. KAUFMANN/W. HASSEMER (Hrsg.), *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, 1977, σσ. 289-290). Λιγότερο ἴσως σημαντικὲς εἶναι δύο ἄλλες τάσεις: ἡ πρώτη ἀρνεῖται τὸν δυϊσμὸ «ἀποδεικνύοντας» ὅτι ἡ μία ἐννοία (π.χ. τὸ «δέον») συνάγεται ἀπὸ τὴν ἄλλη (π.χ. τὸ «εἶναι») καὶ συνεπῶς ἀνάγεται στὴν ἄλλη (ἐδῶ ἀνήκουν ἡ μαρξιστικὴ ἐκδοχὴ π.χ. κατὰ PESCHKA, «Die Rechtsnorm in Beziehungssystem von Sein und Sollen», *ARSP* Bh. 6, 1970, σ. 247 ἐπ.· οἱ περισσότερες ἀπόψεις περὶ τῆς «φύσεως τῶν πραγμάτων», πβ. πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνσιν τίς εὐστοχες σκέψεις Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Προβλήματα ισχύος τοῦ δικαίου», εἰς *Μελέται, ἔνθ' ἀν.*, σημ. 1, σσ. 209-210 σημ. 45· ἡ θεωρία τῆς ἀναγνώσεως ὡς θεωρία περὶ ισχύος τοῦ δικαίου, πβ. τὴν κριτικὴν Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν», *ἔνθ' ἀν.*, Β' § 5· *Μελέται, ἔνθ' ἀν.*, σημ. 7, σσ. 109 ἐπ.· Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 198-199· γιὰ τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας βλ. HOERSTER, «Zum Problem der Ableitung eines Sollens aus einem Sein in der analytischen Moralphilosophie», εἰς *ARSP* 55, 1969, σ. 36)· ἡ δευτέρη τάση θεωρεῖ τὴν σχέση «εἶναι» καὶ «δέοντος» ὡς ἄλυτο ἢ ὡς ἄγονο πρόβλημα ἢ ἀκόμα καὶ ὡς ψευδοπρόβλημα (π.χ. LAUTMANN, *Soziologie vor den Toren der Jurisprudenz*, 1971, σσ. 26 ἐπ.· BONDY, «Das Reich des Sollens», εἰς *ÖZÖR* 27, 1976, σσ. 85 ἐπ.).

I. Als möglich erscheint zunächst nur der Übergang vom Individuellen zum Allgemeinen und nicht vom Allgemeinen zum Individuellen; denn die Individualität, als absolute Individualität gemeint, ist etwas Irrationales, sie entzieht sich der *ratio* und ist nur durch Anschauung erfaßbar, kann nicht begriffen, sondern nur intuitiv verstanden werden. Die *ratio* kann nicht das absolut Individuelle, sondern nur das relativ Individuelle begreifen; relativ Individuelles ist das Typische, das Spezifische, nämlich der Inbegriff der allgemeinen Merkmale, die dem praktischen Verstand als repräsentativ für eine Reihe von Objekten erscheinen, ohne daß sie zugleich allen Vertretern der betreffenden Gattung gemeinsam sein müßten. Im Bereich des Rechts ist die Individualisierung immer nur relativ; sie reicht nicht bis an das Einzigartige, sondern nur bis zu den Differenzen, die für eine Gruppe von Fällen eine Gemeinsamkeit bilden. Das Recht regelt die soziale Wirklichkeit nicht durch individuelle, sondern durch generelle Normen, welche nur Gruppen von sozialen Handlungen betreffen. Juristisch relevant ist also nicht das absolut, sondern das relativ Individuelle, das Typische, das Spezifische. So muß das erkenntnistheoretische Problem bei der juristischen Subsumtion neu, d.h. konkreter, formuliert werden: Wie ist der Übergang vom Spezifischen zum Allgemeinen und - umgekehrt - vom Allgemeinen zum Spezifischen möglich?

II. Ist es zunächst der Übergang vom Spezifischen zum Allgemeinen möglich? Hier handelt es sich um die Möglichkeit der Subsumtion überhaupt. Dies ist - nach kantischer Auffassung - ein Problem der Urteilskraft. Kant unterscheidet zwischen "bestimmender" und "reflektierender" Urteilskraft. Hier hilft nur die zweite Art von Urteilskraft, welche die Möglichkeit der Subsumtion begründet, indem sie deren erkenntnistheoretische Voraussetzung angibt: das Prinzip des Zwecks. Dieses Prinzip gibt auch die Lösung für das Problem der Möglichkeit der juristischen Subsumtion. Der Zweck als Zweck des Rechts hat aber hier nicht nur hypothetischen sondern auch normativen Charakter, ist nicht nur erkenntnistheoretisches sondern auch deontologisches Prinzip. Die juristische Subsumtion, die durch den Zweck des Rechts erkenntnistheoretisch möglich wird, erfolgt nun durch das logische-teleologische Prinzip der Gleichartigkeit, d.h. das Prinzip der Vereinigung der einzelnen Gattungen, der einzelnen Rechtshandlungen, unter eine höchste, absolute Gattung, die Grundnorm. Die Subsumtion geht stufenweise vor und zwar von der konkreten Handlung, die als rechtsrelevant erscheint, durch eine immer allgemeiner werdende Normenpyramide zur allgemeinsten Grundnorm und dadurch zur Rechtsidee. So bildet sich ein teleologisch strukturierter Stufenbau, dergestalt daß der jeweils speziellere Sinn als Mittel zur Verwicklung des jeweils allgemeinen Sinnes ist und das Ganze (die Grundnorm) Mittel zur Verwicklung der Rechtsidee.

III. Wie ist es nun der Übergang vom Allgemeinen zum Spezifischen möglich? Auch dieser Übergang wird bei der juristischen Subsumtion durch das deontologische Prinzip des Zwecks möglich und erfolgt hier durch das logische-teleologische Prinzip der Spezifizierung, d.h. der Konkretisierung. Die Konkretisierung geht auch stufenweise vor, aber -im umgekehrten Verhältnis zur Subsumtion- vom ganz allgemeinen Begriff, also von der Grundnorm bzw. der Rechtsidee, bis zur konkreten Handlung, die als rechtsrelevant erscheint. So bildet sich ein teleologisch strukturierter Stufenbau, dessen oberste Stufe (Grundnorm bzw. Rechtsidee) durch immer konkreter werdende Rechtsbegriffe zu der konkreten Rechts-handlung führt.

IV. Sowohl der Übergang vom Spezifischen zum Allgemeinen als auch der Übergang vom Allgemeinen zum Spezifischen werden mit der Kategorie des Zwecks begründet. Dieser Übergang wird syllogistisch möglich mit der Hilfe des Prinzips der Gleichartigkeit einerseits und des Prinzips der Spezifizierung andererseits. Diese Prinzipien, die die syllogistische Form der Erkenntnis überhaupt bestimmen, gelten auch im Bereich des Rechts, wobei sie aber einen teleologischen Inhalt annehmen. Aus der Verbindung dieser entgegengesetzten Prinzipien ergibt sich für den Bereich der theoretischen Vernunft ein drittes Prinzip, die Kontinuität. Dieses Prinzip gilt gleichermaßen mit teleologischem Inhalt auch im Bereich des Rechts und begründet die unzerreißbare Einheit der Subsumtionskette, d.h. des teleologischen Rechtssystems.

Marianos D. KARASSIS

